

Citation:

J.C. Brandt Corstius, Levensbericht J. Kamerbeek Jr, in:
Jaarboek, 1977, Amsterdam, pp. 206-212

Herdenking van

Jan Kamerbeek

(11 november 1905–8 augustus 1977)

door J. C. Brandt Corstius

Jan Kamerbeek werd geboren op 11 november 1905 te Rotterdam. Hij was het eerste kind uit het huwelijk van Grietje de Lange en Jan Kamerbeek. Een tweede zoon en een dochter zouden volgen.

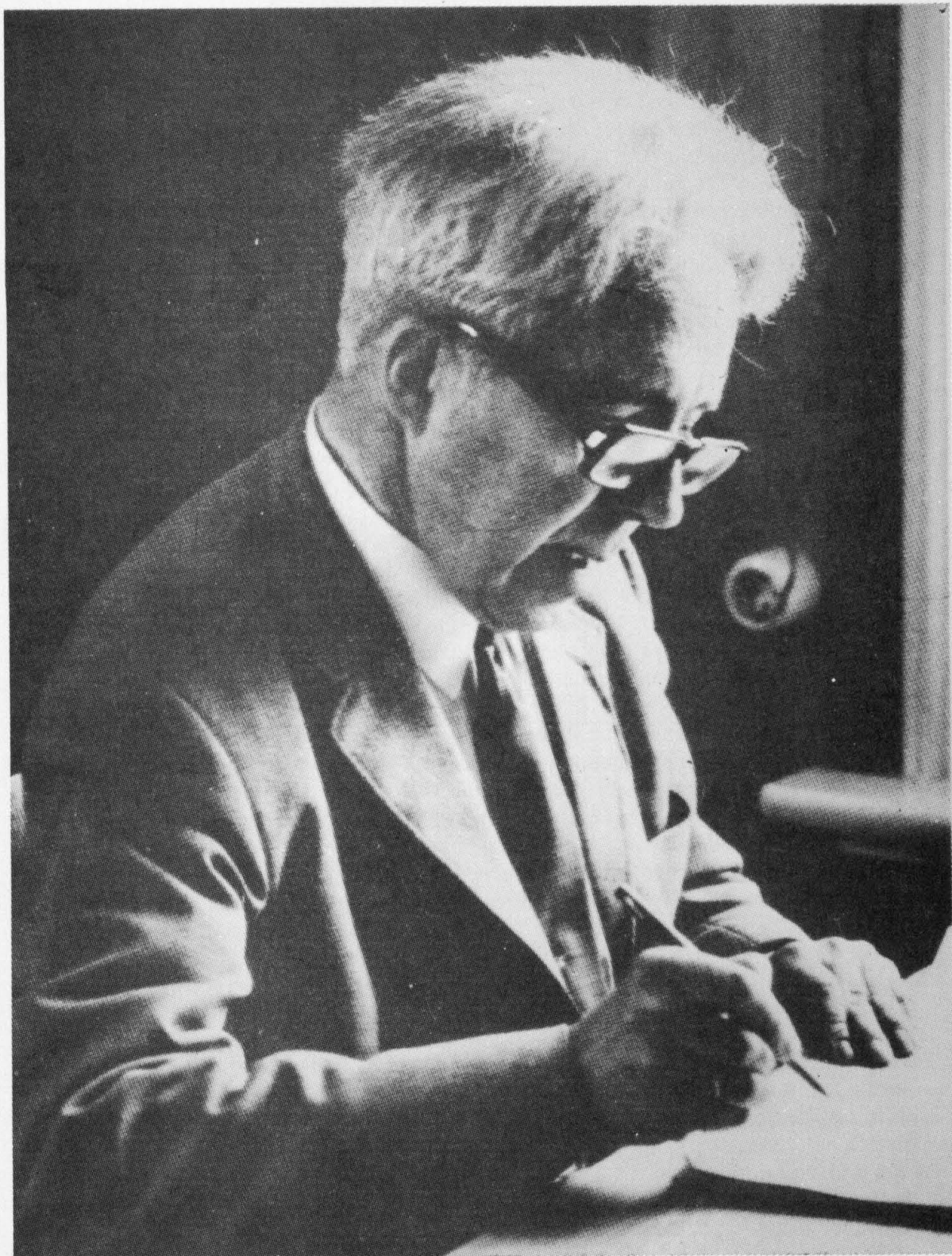
Jan groeide op in een vrijzinnig, remonstrants gezin. Daar werd hem al vroeg de gelegenheid geboden in aanraking te komen met literatuur en geschiedenis. Zijn moeder had literaire belangstelling en zij was een van de velen die toen een verering koesterden voor Frederik van Eeden. Werk van deze auteur en van andere tachtigers stond thuis in de boekenkast. Zijn vader, die leraar was in aardrijkskunde en geschiedenis, las wel voor uit historische romans en geschiedenisboeken, ook, eenmaal, uit de kritieken van Van Deysel.

Van 1911 tot 1917 doorliep Jan de lagere school in zijn geboortestad. Van de vierde klas af werden daar de beginselen van de Franse taal onderwezen en het typeerde hem dat hij thuis heel serieus oefende om de juiste uitspraak te pakken te krijgen. Taal te horen bleef voor hem zijn leven lang een sleutel tot tekstbegrip.

Jan zou ingenieur worden en dus ging hij – dat was in 1917 – naar de H.B.S. Daar kreeg hij niet alleen goed les in wis- en natuurkunde maar ook in het Nederlands en de moderne talen. Het was niet wegens te weinig aanleg voor de bètavakken dat hij in de vierde klas te kennen gaf een studie in de letteren te verkiezen boven de opleiding tot ingenieur. In diezelfde tijd geraakte hij onder de indruk van een poëziebeschuwing, die hem de aard van zijn divinatorisch vermogen bewust zou maken en kreeg hij een pas verschenen dichtbundel in handen die zijn beleving en begrip van poëtische volmaaktheid zou verdiepen. Hierover zal ik straks meer zeggen.

Na zijn eindexamen, in 1922, – voor het Frans koos hij Paul Verlaine tot onderwerp – werd Jan Kamerbeek door Y. H. Rogge klaargemaakt voor het aanvullend staatsexamen alfa, dat hij in 1923 met goed gevolg aflegde.

Van 1923 tot 1929 studeerde Jan Kamerbeek in Utrecht Nederlandse taal- en letterkunde. Hij volgde er colleges van De Vooy, Van Hamel, Kernkamp, Oppermann, Bolkestein en Vogelsang. Zoals op vele studenten maakte ook op hem Van Hamel de meeste indruk, aan deze hoogleraar dankte hij zijn begrip van wetenschappelijk niveau. Jan Kamerbeek begon de gedichten van J. H. Leopold te lezen over wiens persoon zijn broer, de Rotterdamse gymnasiast, hem vertelde. Hij verdiepte zich in de poëzie van Boutens en in het werk van „de generatie van 1910” – uit verering voor Geerten Gossaert ging hij Baudelaire lezen. Door zijn omgang met Nico Donkersloot werd zijn belangstelling gevoed voor zijn dichterlijke land- en tijdgenoten. Bovendien volgde hij de buitenlandse literatuur, in het bijzonder de Franse, als regelmatig lezer van de *Nouvelle Revue Française*, welk tijdschrift

JAN KAMERBEEK

(11 november 1905–8 augustus 1977)

tevens veel informatie verschaft over de andere grote literaturen in Europa. De Utrechtse student Jan Kamerbeek was in 1925 aanwezig bij de openbare senaatszitting van de Leidse akademie waarin Albert Verwey zijn inaugurele rede uitsprak; een jaar tevoren had diezelfde student acte de presence gegeven bij de viering van de zestigste verjaardag van Lodewijk van Deyssel. Zijn liefde voor de muziek (hij speelde van 1914 af viool) vond in die tijd veel bevrediging in het spel „van de onvergetelijke en onvergelykelijke pianist Dirk Schäfer”.

Na zijn doctoraal examen studeerde Jan Kamerbeek van september 1929 tot januari 1930 in Bonn en Keulen methodologie van de literatuurwetenschap bij Walzel, Curtius, Hankammer en Schneider; daarna, tot de zomer van 1930, in Parijs vergelijkende literatuurwetenschap bij Baldensperger en Paul Hazard.

Terug in Nederland was hij in de crisis- en oorlogsjaren achtereenvolgens leraar in Leiden en Amsterdam, Tiel en Ede – waar hij in 1940 trouwde met Willy Koelewijn – en in Arnhem en Deventer. In diezelfde jaren maakte hij plannen om te promoveren. Twee onderwerpen hielden hem bezig: een onderzoek naar de stijl van Van Deyssel en een studie over het begrip *condicio humana*. Bij de slag om Arnhem ging zijn omvangrijke materiaalverzameling geheel verloren.

In Deventer was Jan Kamerbeek van 1944 tot 1961 leraar aan het stedelijk gymnasium. In die periode heeft hij zich kunnen ontplooiën in zijn wetenschappelijk werk, zijn onderwijs en zijn sociale contacten op de terreinen waar hij thuis was – wegens zijn verdiensten voor het culturele leven van Deventer ontving hij op 9 april 1968 „De Gulden Adelaar” van deze stad. De reeks van zijn publicaties nam een aanvang, artikelen waaruit zijn vertrouwdheid blijkt met de Europese ideeëngeschiedenis en zijn, zowel uitgebreide als diepgaande, kennis van de Europese literatuurhistorie.

In 1961 werd Jan Kamerbeek wetenschappelijk medewerker bij het instituut voor vergelijkende literatuurwetenschap van de rijksuniversiteit te Utrecht. Voor studenten en stafleden was hij daar een onovertroffen inspirator omdat zijn adviezen die berustten op grote belesenheid en scherp inzicht in samenhangen, en zijn deelneming aan de discussies in belangrijke mate bijdroegen tot een verheldering van hun studie- en onderzoeksproblemen. Internationale contacten, die hij reeds vele jaren voordien via correspondenties had onderhouden, namen toe door zijn werkzaamheden voor de Association Internationale de Littérature Comparée, van welke organisatie hij een tijdlang internationaal secretaris is geweest.

In 1966 promoveerde hij te Utrecht op een dissertatie over *Albert Verwey en het nieuwe classicisme*. Nog datzelfde jaar volgde zijn benoeming tot gewoon hoogleraar in de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap aan de universiteit van Amsterdam, als opvolger van Nico Donkersloot. In 1974 werd hij lid van de Akademie.

In het begin van de jaren zeventig was de algemene discussie over de relatie tussen de theoretische- en de vergelijkende literatuurwetenschap – de beide delen van zijn leeropdracht – van toenemende importantie voor de ontwikkeling van de literatuurwetenschap. Vanouds op beide terreinen thuis, wist Jan Kamerbeek trefzeker nieuwe inzichten, met name op het gebied van de semantiek, dienstbaar te maken aan zijn literairkritische arbeid. Ook kon daardoor zijn bijzondere gave anderen tijdens hun onderzoek te stimuleren ten volle tot haar recht komen bij de voorbereiding van dissertaties waarin hij hetzij als promotor hetzij als veelgevraagd

adviseur werd betrokken. Niet mag worden verheeld dat zowel ziekten als de onverdraagzaamheid, die gepaard kan gaan met richtingenstrijd in de wetenschap, de laatste jaren van zijn leven hebben bemoeilijkt. Op 4 juni 1976 nam hij in het openbaar afscheid van zijn werk aan de universiteit van Amsterdam. Een hartaanval maakte op 8 augustus 1977 een einde aan zijn leven.

In het voorgaande konden slechts enkele feiten uit het leven van Jan Kamerbeek worden vermeld. Voor zover zij zijn wetenschappelijke opleiding betroffen, is de zorgvuldige keuze van leermeesters opmerkelijk, die een waarborg bleek te zijn voor een grondige scholing tot literaire comparatist. Verder is er die lange tijd van voorbereiding geweest, de jaren dertig, waarin hij vrijwel niet publiceerde maar zich een diepgaande kennis van de Europese letteren eigen maakte. Hij legde zich daarbij in het bijzonder toe op de studie van de negentiende en vroege twintigste eeuw en voelde zich sterk aangetrokken tot de symbolistische poëzie. Aan het werk in de stilte van zijn studeerkamer maar ook in de congres- en vergaderzaal zag hij zichzelf als een bescheiden deelnemer aan, zoals hij zei, het boventijdelijk symposium van de filologen. Deze gemeen-plaats verleende die werkzaamheid haar zin en haar doel. De vaak esoterische dialogen van dichters, schrijvers en critici uit het verleden en hun weerklank in de literatuur en kritiek van latere tijd beluisterde hij op de bijzondere wijze die hem eigen was. Met zijn tijdgenoten zocht hij de samenspraak door middel van mondelinge gedachtenwisseling in kleine kring, door correspondentie, voordracht en openbare discussie.

Het karakter van zijn filologie had een algemene en een persoonlijke oorsprong. Jan Kamerbeek ontving zijn wetenschappelijke opleiding in een tijd dat de literatuurgeschiedenis voor de meeste van haar beoefenaren in de eerste plaats een geschiedenis was van de menselijke geest, van de opeenvolging der wereldbeschouwingen. Zij werd geschreven met behulp van de biografisch-historische methode. Men mag als waarschijnlijk veronderstellen dat deze opvatting van literatuurhistorie in Jan Kamerbeek de belangstelling heeft gewekt, of versterkt, voor het werk van Nietzsche, Dilthey en Allard Pierson en dat de heersende methode zijn exacte geest gevoelig heeft gemaakt voor de minutieuze speurtocht naar data die de onderlinge relaties van teksten – en tevens van hun makers – kunnen belichten. Vervolgens heeft bovenal Ernst Robert Curtius zijn inzicht verdiept in de literatuurgeschiedenis als een naast- en na- en dankzij elkaar bestaan van werken en daarmee zijn begrip voor de traditievormende onderlinge afhankelijkheid van teksten die ontstaat door de reagerende kritische geest, door de gemeenschappelijke situatie of door de integrerende werkzaamheid van de dichterlijke fantasie in het scheppingsproces.

Jan Kamerbeek heeft zijn leven gewijd aan de bestudering van twee verwante constituerende momenten van de literatuurgeschiedenis: de scheppende waarde van de literaire traditie en de creatieve aanwezigheid van de ene tekst bij de andere. Zijn aanleg voor deze filologische werkzaamheid is hij zich al vroeg bewust geworden, in het bijzonder, naar ik meen, door zijn kennismaking met de poëzie van J. C. Bloem en met het opstel van Lodewijk van Deysse uit 1891 over de *Verzen* van Herman Gorter.

Een aantal gedichten uit de bundel *Het Verlangen* van J. C. Bloem had voor Jan Kamerbeek blijvend een grote persoonlijke waarde. Hij voelde *zichzelf* in het

werk van deze dichter, zoals nader zal blijken. Voor zijn filologische studies werd van betekenis dat deze beleving van zijn persoon door de poëzie te danken was aan een dichter die de scheppende en bezielende kracht van de literaire traditie en van de literaire gemeenplaats weer had ontdekt en welbewust streefde naar een nieuw classicisme.

De beschouwing van Van Deyszel over de nieuwe poëzie van Gorter openbaarde Jan Kamerbeek de aard van zijn heuristisch vermogen. Hij heeft die ervaring aan de hand van een analoog geval onder woorden gebracht in een artikel uit 1954 getiteld „Huizinga en de beweging van tachtig”. Daar roept hij in herinnering dat de Leidse historicus de term „de historische sensatie” gebruikte voor „het als onmiddellijk gevoeld contact met het verleden, dat de geest ondergaat”. Jan Kamerbeek omschrijft in zijn artikel deze sensatie „als de act waarmee het historisch beeld wordt gezien en tegelijk het criterium waaraan de echtheid van het beeld kan worden getoetst”. En dan vervolgt hij: „Sensatie heeft hier een zeer praegnante zin: niet maar gewoon „gewaarwording”, doch het vatten van een onzinnelijk object met de intensiteit en de onweerlegbaarheid van een lichamenlijk gevoel”. Voor de oorsprong van dit sensatiebegrip verwijst hij dan naar het reeds genoemde stuk van Van Deyszel en hij toont aan dat Huizinga zelf de relatie legt.

In dit artikel over Huizinga en de beweging van tachtig beschreef Jan Kamerbeek tevens zijn eigen ervaring: de literairhistorische sensatie als de act waarmee de aanwezigheid wordt gehoord van de andere tekst in die welke men uitspreekt of leest en tegelijk het criterium waaraan de echtheid van die aanwezigheid kan worden getoetst. Bij Van Deyszel over Gorter, d.w.z. bij de criticus wiens horen en zien elkaar doordrongen over de dichter van wie de oren „stil opkijken”, daar vond Jan Kamerbeek de beschouwing van de wijze waarop hij lezer was: met de intensiteit en de onweerlegbaarheid van een lichamenlijk gevoel. Jan Kamerbeek was wat hij las. En zo werd het mogelijk dat hij, zoals hij het meer dan eens uitdrukte met een term aan Huizinga ontleend, „geleidend” kon worden, d.w.z. gericht gevoelig voor een bepaalde tekst bij het lezen van een andere.

Op deze wijze werd in zijn literairhistorisch, terminografisch en tekstkritisch onderzoek het door hem zo genoemde boventijdelijk symposium van cultuurcritici en dichters zelf het onderwerp van zijn aandeel in die ononderbroken gedachtenwisseling. Zo schreef hij o.a. over de relaties Dilthey – Nietzsche, Allard Pierson – Dilthey, Sainte-Beuve – Baudelaire, Henry James – Sainte-Beuve, Baudelaire – Maxime du Camp, Bloem – Moréas, Bloem – Baudelaire, Van Deyszel – Verwey, Van Deyszel – Proust. Met deze studies leverde Jan Kamerbeek enkele belangrijke bijdragen tot de vergelijkende literatuurgeschiedenis als geschiedenis van intertextualiteit. Zijn onderzoek strekte zich ook uit tot de voorwaarden van onderlinge tekstverhoudingen, zoals o.m. blijkt uit zijn publikaties over de begrippen literaire generatie, tijdgeest en couleur locale.

„Imponderabilia op de weegschaal” zo luidt de titel die Jan Kamerbeek in 1939 gaf aan een van zijn recensies. Een belangrijk deel van zijn filologische werkzaamheid wordt door deze paradox aangeduid. Het zijn de bijna onmerkbaar eigenenschappen van de tekst die hij als criticus bespeurde. Zijn oor was daarbij een betrouwbare detector. Jan Kamerbeek sprak van het ausculteren van teksten, het beluisteren van de klank, het vernemen van dissonanten en boventonen. In de toon en het accent waarmee essayisten en critici uitspraken deden en dichters hun verzen

lieten klinken, konden voor hem uitspraken resoneren die door anderen waren gedaan en verzen van andere dichters. Zo kwam hij dikwijls op het spoor van voordien onbekende betrekkingen. Methodisch werkte hij veel met de begrippen parallel, analogie, sleutelwoord, verwante term en situatie. De risico's die in hun hantering besloten liggen wist hij vrijwel steeds te ontlopen door te werken op basis van een omvangrijke kennis, door aan het materiaal met grote exactheid de juiste vragen te stellen en de gegevens nauwkeurig te overwegen, scherpzinnig te analyseren, waarbij de kleine linguïstische elementen veel aandacht kregen. De paralleli-scierkunst beoefende hij niet om haarzelfswil. Zij bleef voor hem een instrument. De heuristische waarde van de parallel bestond voor Jan Kamerbeek in de mogelijkheid dat door overeenstemming of contrast het verborgene aan het licht komt, dat tekorten van onze kennis blijken en dat tot hernieuwd onderzoek wordt opgewekt. In de terminografie zag hij geen universele sleutel die in het gebruik de oplossing van de problemen garandeert. Hij liet zich door gelijkheid van woorden niet verleiden om al te fraaie overeenstemmingen te willen vinden. Verwante termen bracht hij niet bijeen om te kwantificeren maar om via overeenkomst, variatie en tegenstelling te verhelderen en te verdiepen. Bij zijn onderzoek naar de aspecten van de begrippen literaire generatie en tijdgeest hanteerde hij het begrip situatie. In eerste instantie sloot hij daarmee aan bij Valéry. Het gebaar waarmee Jan Kamerbeek dat deed ontkrachtte de altijd op de loer liggende irritaties tussen dichters en literatuuronderzoekers. Hij schreef: „Zou het welbeschouwd ook zo'n wonder zijn, wanneer een groot dichter in deze zaken eens een definitief woord te zeggen had?” Zo is evenmin een wonder dat de man die dit schreef de waardering van dichters en schrijvers genoot voor zijn literatuurwetenschappelijke publikaties.

Filologie die op deze wijze wordt bedreven heeft vaak veel weg van microscopie van tekstfragmenten. In zijn studie over Marcel Proust schrijft Ernst Robert Curtius dat voor de literaire kritiek lange citaten even onmisbaar zijn als illustraties en lichtbeelden voor de kunstkritiek. Jan Kamerbeek zou die uitspraak gedaan kunnen hebben. Zijn microscopie diende zowel de interpretatie van kritische teksten als die van een enkel gedicht. Als het de poëzie betrof was zij vaak, en in toenemende mate een zeer subtiel onderzoek naar de wijze waarop de dichter de betekenis van de woorden „op scherp had gesteld”, zoals hij het meer dan eens formuleerde. Daarmee doelde hij op het verschijnsel dat de plaats van het woord in versregel of strofe en de intonatie – Jan Kamerbeek was, evenals Leo Spitzer, geneigd te geloven in een optimale intonatie – een zo hoge graad van adequaat zijn van vorm en inhoud konden bewerken dat, zoals hij het uitdrukte, het woord kon zijn wat het betekende. Hij noemde dat „reflexief woordgebruik”. Waar hij het aantrof, had voor hem de dichter binnen de beperkingen die hem waren opgelegd, volkomenheid bereikt. „Wat niet mogelijk scheen wordt bij de gratie van de poëzie verwezenlijkt” schreef hij eens en met die woorden was voor hem meer gemoeid dan een esthetische ervaring.

Jan Kamerbeek gaf voor het eerst uitdrukking aan zijn gedachten over dit woordgebruik in zijn artikel uit 1952 over Leopolds gedicht „Eén druppel wijn”. In de jaren zestig hanteerde hij de term „reflexief woordgebruik” ter aanduiding van het genoemde verschijnsel verscheidene keren in zijn studie *De poëzie van J. C. Bloem in Europees perspectief*. Naar ik meen heeft zijn aandacht voor dit poëtische element in latere jaren geleid tot zijn belangstelling in de semiotiek en in het bijzonder de iconiciteit van de tekst.

Met deze poëziecritiek legde Jan Kamerbeek op indirecte wijze de grond bloot van zijn comparatistische literairhistorische arbeid. Het was de grond van zijn eigen bestaan, zijn ervaring van de *condicio humana* als de menselijke beperktheid waarin schaarse momenten van volheid beleefd kunnen worden die onze existentie rechtvaardigen. Ook voor hem was het besef van de menselijke staat „in wezen grensbesef”, zoals hij het formuleerde. En Jan Kamerbeek vereenzelvigde zich op dit punt met de dichter J. C. Bloem toen hij schreef dat „alles wat geschiedenis en persoonlijke ervaring *ons* (curs. B.C.) leren” onverenigbaar is met de gedachte dat het scheppend vermogen van de individuele mens in beginsel onbegrensd is. Vandaar de aandacht zowel van deze dichter als van zijn criticus voor de traditie, voor de gemeenplaatsen van de overlevering, respectievelijk als dichterlijk materiaal en als literairhistorische constanten, die tezamen met de situatie waarin de dichter zich bevindt de mogelijkheden voor zijn scheppend werk bepalen. Voor de criticus betekent het dat hij moet lezen „volgens de modaliteit der mogelijkheid”. En dat, aldus Jan Kamerbeek, „wil zeggen: de tekst zien als, in een gegeven situatie, verwerkelijkte mogelijkheid. Dat houdt in het meevinden van de vondsten, het meedichten met de dichter, het tot klinken brengen van alle resonanties van de tekst, wat niet anders genoemd kan worden dan het *nec-plus-ultra* der interpretatie, de vervulling van de filologie en kritiek, de grondslag van een literatuur-historie die adequaat zoekt te zijn aan haar object van onderzoek”. Het begrip „de ideale lezer” heeft Jan Kamerbeek door de jaren heen bezig gehouden. In zijn laatste levenstijd wijdde hij er enkele publikaties aan.

Tenslotte een enkel woord over de plaats van Jan Kamerbeeks werk in de vergelijkende literatuurwetenschap van onze tijd. *Grosso modo* kan men in de hedendaagse beoefening van het literaire comparatisme twee belangstellingen onderscheiden, niet altijd scheiden. De ene is het onderzoek naar bilaterale internationale betrekkingen in de letterkunde, de andere de bestudering van elementen der poëtica en kenmerken der stijlperioden onder beschouwing van de literaturen en literatuurcomplexen waarin zij functioneren. Een tijdlang heeft men de neiging gehad de vergelijkende literatuurwetenschap met de eerstgenoemde belangstelling te laten samenvallen, maar dat heeft niet algemeen ingang gevonden. De grote traditie van het literaire comparatisme is voor onze tijd gevormd door geleerden als Leo Spitzer, Paul Hazard, Ernst Robert Curtius, Erich Auerbach, Marcel Bataillon, René Wellek en Harry Levin. De Europese literatuur was en is hun werkterrein. Aan hun literatuurwetenschappelijk denken en schrijven ligt de conceptie ten grondslag van die literatuur als een door formele en ideële overleveringen gewaarborgde tekstgemeenschap. Zij was ook het beginsel waaruit Jan Kamerbeek zijn filologie bedreef op de wijze die ik getracht heb aan te duiden. Zijn bijzondere belangstelling ging daarbij uit naar het gedicht, dat door zijn beperking volmaaktheid nastreeft, en naar het essay, dat vooronderstellingen en achtergronden van de dichterlijke werkzaamheid onder woorden brengt. Want Jan Kamerbeek heeft er zich altijd op toegelegd zijn beleving van taal als waarheid, van waarheid als taal zo onverlet mogelijk op het niveau te brengen van de wetenschappelijke beschouwing.